

Manisa Lala Paşa Camisi'nin Mimari Özellikleri ve İnşa Evreleri Hakkında

Görkem YALÇIN^{1,2}, Şakir ÇAKMAK³

ÖZET

Batı Anadolu'nun kadim kentlerinden biri olan Manisa, tarih boyunca pek çok medeniyete ev sahipliği yaptıktan sonra, XIV. yüzyılın başlarında Türk hâkimiyetine girerek kısa sürede bir Türk-İslam kenti kimliği kazanmıştır. Saruhanoğulları Beyliği'ne başkentlik yapan kent, Osmanlı döneminde şehzadelerin gönderildiği en önemli sancak merkezlerinden biridir. Bu yüzyıllarda yoğun imar faaliyetlerine sahne olan Manisa'da, gerek hanedan mensupları gerekse de devlet görevlileri tarafından pek çok mimari eser yaptırılmıştır. Bu yapılar arasında yer alan Lala Paşa Camisi, tek kubbeli cami örneklerinden birini teşkil etmekle birlikte, dikkat çeken bazı mimari özelliklere de sahiptir. Cami, yüzyıllar içerisinde gördüğü çeşitli müdahalelerle günümüze ulaşabilmiştir. Mevcut izler, yapının inşa evrelerine ilişkin önemli veriler sunmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Manisa, Lala Paşa Camisi, Restitüsyon.

About the Architectural Features and Construction Phases of Manisa Lala Paşa Mosque

ABSTRACT

Manisa, one of the ancient cities of Western Anatolia, after hosting many civilisations throughout history, came under Turkish rule at the beginning of the XIVth century and soon gained the identity of a Turkish-Islamic city. The city, which was the capital of the Saruhanogullari Principality, was one of the most important sanjak centres where princes were sent during the Ottoman period. In Manisa, which witnessed intensive construction activities in these centuries, many architectural works were built by both members of the dynasty and state officials. Among these buildings, the Lala Pasha Mosque is one of the examples of a single-domed mosque, but it also has some remarkable architectural features. The mosque has survived to the present day with various interventions over the centuries. The existing traces provide important data regarding the construction phases of the building.

Keywords: Manisa, Lala Paşa Mosque, Restitution.

¹ İletişim Yazarı: grkmylcn@gmail.com

² Araş. Gör., Manisa Celal Bayar Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü. ORCID ID: 0000-0003-4996-0603.

³ Doç. Dr., Ege Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi Bölümü. ORCID ID: 0000-0001-7317-3023.

(Makale Gönderim Tarihi: 16.04.2024 / Yayın Tarihi:30.09.2024)

Doi Number: [10.18026/cbayarsos.1469450](https://doi.org/10.18026/cbayarsos.1469450)

Makale Türü: Araştırma Makalesi

1. GİRİŞ

Gediz Nehri'nin suladığı verimli ovanın kıyısında, Spil Dağı'nın kuzey eteğinde kurulan Manisa, tarih boyunca pek çok medeniyete ev sahipliği yapmış olması itibarıyla Batı Anadolu'nun kadim kentlerinden biridir. Bölgenin Türk beyliklerince kesin olarak hâkimiyet altına alındığı XIV. yüzyıl başlarında, 1313 yılı civarında Saruhan Bey tarafından fethedilen kent, Saruhanoğulları Beyliği'nin başkenti haline gelerek kısa sürede Türk-İslam kenti kimliği kazanmıştır (Emecen, 1989, s. 17-18; Wittek, 1944, s. 19). I. Bayezid'in 1389-1390 kışında başlattığı seferin sonucunda diğer Batı Anadolu beylik kentleriyle birlikte Osmanlı topraklarına katılan Manisa, Ankara Savaşı'nın ardından yeniden Saruhanoğulları Beyliği'nin idaresine girdiyse de Osmanlı hâkimiyeti I. Mehmed tarafından tekrar tesis edilmiştir (Emecen, 2003, s. 578). Bu dönemden itibaren bir sancak merkezi durumuna gelen kent, Osmanlı şehzadelerinin devlet idaresinde deneyim kazanmaları için gönderildiği en önemli merkezlerden biridir. Nitekim II. Mehmed, I. Süleyman, III. Murad ve III. Mehmed, şehzadelik yıllarını Saruhan Sancağı'nda geçirdikten sonra Osmanlı tahtına çıkmışlardır (Uzunçarşılı, 1984, s. 123). XVII. yüzyılda sancağa çıkma uygulamasının kaldırılışı, Celâlî isyanları ve İzmir'in bir liman kenti olarak yükselişi gibi gelişmelerden olumsuz etkilenen Manisa, Osmanlı İmparatorluğu'nun son yüzyıllarında daha çok Karaosmanoğulları ailesinin nüfuzu altında gelişim göstermiş; Yunan işgaline uğrayan diğer Anadolu kentleri gibi XX. yüzyılın başlarında büyük bir yıkıma sahne olmuşsa da Cumhuriyet döneminde hazırlanan imar planlarıyla neredeyse yeniden imar edilmiştir (Emecen, 2003, s. 579-580).

Manisa, 'şehzadeler sancağı' vasfını taşıdığı XV-XVI. yüzyıllarda önemli imar faaliyetlerine sahne olmuştur. Hanedan mensuplarının yanı sıra şehzadelerle birlikte kente gelen devlet görevlilerince de pek çok mimari eser yaptırılmıştır. Lala Paşa Camisi, bu yapılardan biri olması dolayısıyla tarihi bir öneme sahiptir. Mimari açıdan ise Osmanlı mimarlığında yaygın bir uygulama alanı bulan tek kubbeli camilerin, XVI. yüzyıldaki örneklerinden birini teşkil etmektedir. Bununla birlikte, yapıda görülen özgün bazı uygulamalar ve yüzyıllar içerisindeki çeşitli müdahalelerle ortaya çıkan kimi değişimler, üzerinde tartışılmaya değer özellikler göstermektedir.

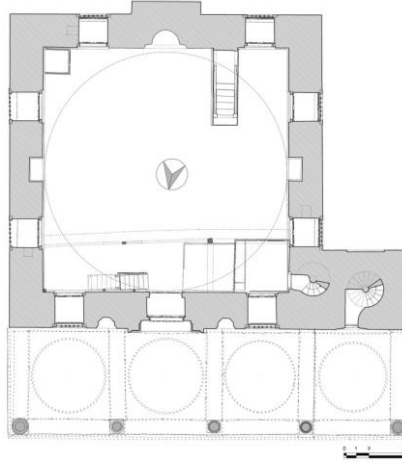
2. LALA PAŞA CAMİSİ'NİN MİMARİ ÖZELLİKLERİ

Lala Paşa Camisi, Manisa kent merkezinin güney kesiminde, adını verdiği mahallededir. Bir avlu içerisinde bulunan yapı, günümüz kent dokusundan bu avluyu çevreleyen duvarlarla ayrılmaktadır. Kuzeyde yer alan avlu girişi basit bir açıklıktan ibarettir. Bugün girişin batısındaki duvar yüzeyinde Arapça bir kitabe mevcuttur. H. Acun tarafından bir çeşme kitabesi olarak tanıtılmış olmakla birlikte (Acun, 1999, s. 192), kitabenin aslında bir muallimhaneye ait olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim 1940'lı yıllara kadar caminin hemen kuzeyinde yıkık bir mektebin mevcut olduğu, bu yapının yola bakan cephesi üzerinde de Arapça bir kitabesinin bulunduğu bilinmektedir (Uluçay ve Gökçen, 1939, s. 103). 1036/1626-1627 tarihli sicil defterinde ise Şehzade Ahmed Çelebi'nin Lalapaşa

Mahallesi'nde, cami avlusunda yer alan Ahmed Ağa Muallimhanesi'ne nakdi bir bağışta bulunduğu kayıtlıdır (Gökçen, 1946, s. 296, 299). Bu muallimhaneye ait olduğu anlaşılan söz konusu kitabe, daha önce Türkçe okunuşuyla yayımlanmıştır (Aksakal, 2002, s. 117). Muallimhanenin tamamen yıkılarak ortadan kalkması nedeniyle kitabe bugünkü yerine konulmuş olmalıdır.

Duvarlarla çevrili avlunun güney kesimine konumlandırılan Lala Paşa Camisi, kare planlı ve kubbeye örtülü bir harim, kuzey cephesinde dört birimli bir son cemaat yeri ve harim batı duvarının kuzey ucuna inşa edilmiş bir minarenden oluşmaktadır (Şekil 1) (Fotoğraf 1). Caminin ayrıca avlu girişinin doğu yanında bir şadırvan, doğu cephesi önünde bir makam mezarı ve güney cephesi önünde ise muhtemelen buradaki hazireden bir araya toplanmış bazı mezartaşları bulunmaktadır.

Şekil 1. Rölöve planı

(Sarnıç Restorasyon Mimarlık'tan)

Fotoğraf 1. Kuzeyden genel görünüş

Caminin beden duvarları birer sıra taş ve ikişer sıra tuğla ile almaşık düzende örülmüştür. Taşların aralarına dikey şekilde ikişer tuğla yerleştirilerek kasetleme de yapılmıştır. Beden duvarları üzerinde, her cephede beşer pencere açıklığı bulunmaktadır. Kuzey hariç diğer cepheler ortak bir pencere düzenine sahiptir. Bu cephelerde altlı üstlü ikişer pencereye yer verilmiş, birer pencere de üst sıradakileri ortalayacak şekilde ve daha yukarıya açılmıştır. Alt sıra pencereleri dikdörtgen formlu ve düz atkı taşlıdır. Tuğladan sivri kemerli alınlıklara sahip bu açıklıklar, lokmalı parmaklıklarla dışarıya kapatılmıştır. Atkı ve sövelerin bazıları yenilenmiştir. Üst sıra pencereleri sivri kemerli ve şebekeli açıklıklar şeklindedir. Bu pencerelerin tuğla örgülü kemerleri, yatay dikdörtgen formlu çökertmeler içerisine alınmıştır. Çökertmeleri konturlayan birkaç tuğla sırası ise cepheler boyunca uzanmaktadır. Beden duvarları, üst sıra pencerelerinin biraz üzerinde iki sıra kirpi saçakla sonlandırılmıştır (Fotoğraf 2-3).

Fotoğraf 2. Kuzeydoğudan genel görünüş

Fotoğraf 3. Güneybatıdan genel görünüş

Cepheler üzerinde hareket yaratan ana unsurlar pencere açıklıklarıdır. Ayrıca doğu cephesinde, ikisi kuzey ve biri doğu kesimde olmak üzere üç taş konsolun bulunduğu görülmektedir. Mevcut izlerden anlaşıldığı kadarıyla cephenin orta kesiminde önceleri

dört konsol daha varken bunlar ortadan kalkmıştır (Fotoğraf 4). Güney cephesinde ise mihrabın cepheden biraz çıkıntı yaptığı görülmektedir.

Cepheler süsleme bakımından oldukça sade tutulmuş, pencerelerin alınlık ve çökertmeleri çoğunlukla yatay tuğla sıralarıyla doldurulmuştur. Sadece üst sıra pencerelerinden ikisinde süsleme bulunmaktadır. Doğu cephesinin güneyinde ve güney cephesinin ortasında yer alan pencerelerin çökertmelerinde, kesme tuğlalarla oluşturulmuş geometrik karakterli birer süsleme vardır (Fotoğraf 5).

Fotoğraf 4. Doğu cephesindeki taş konsollar

Fotoğraf 5. Güney cephesinin ortasındaki pencere

Beden duvarları üzerinde sekizgen planlı kubbe kasnağı yükselmektedir. Biraz içerlek tutulan kasnak da beden duvarları gibi almaşık teknikle örülmüştür. Kasnağın her bir kenarı üzerinde, üst sıra pencereleriyle aynı tarzda birer pencere açıklığı bulunmaktadır. Bu açıklıkların biraz üzerinde iki sıra kirpi saçakla son bulan kasnağa, kurşunla kaplı harim kubbesi oturmaktadır.

Avlu girişinin doğusunda yer alan altıgen planlı şadırvan niteliksizdir. Caminin doğu cephesi önünde yer alan mezarın, Lala Mehmed Paşa'ya ait bir makam mezarı olduğu kabul edilmektedir (Acun, 1999, s. 192; Uluçay ve Gökçen, 1939, s. 104). Nitekim bugün baştanbaşa yeşile boyanmış olan mezar, baş ve ayakucu taşları ihtiva etmekle birlikte bunlar yazısızdır.

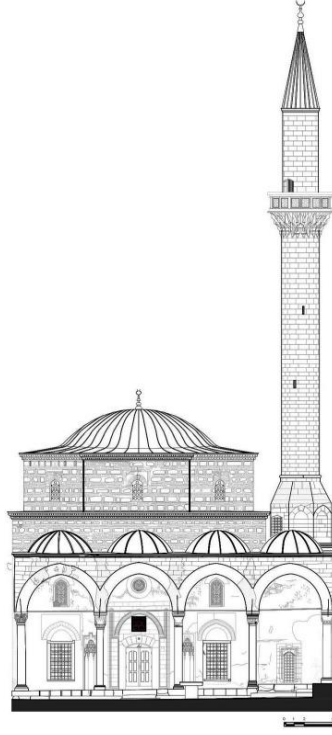
Minare, harim batı duvarının kuzey ucuna organik olarak bağlı şekilde inşa edilmiştir. Kare planlı ve almaşık örgülü minare kaidesi, son cemaat yeri hizasına kadar yükselmektedir. Kaidenin batı ve güney cepheleri tuğladan sivri kemerli birer çökertmeyle hareketlendirilmiştir. Minarenin kaide üzerinde yer alan bölümleri kesme taş örgülüdür. Kaideden pabuç kısmına geçişte görülen özgün malzeme, kaideden yukarısının yenilediğine işaret etmektedir. Sekizgen planlı pabuç bölümünün her bir cephesinde, sivri kemerli birer çökertme bulunmaktadır. Silindirik minare gövdesinin başlangıcı bir bilezikle vurgulanmıştır. Şerefenin alt kısmı süslemeli, korkulukları ise şebekelidir. Minare, petek bölümünden sonra kurşunla kaplı konik bir külahla son bulmaktadır (Fotoğraf 6).

Fotoğraf 6. Minare

Kuzey cephesinde yer alan son cemaat yeri günümüzde dört birimli olmakla birlikte, batıdaki birimin yapıya sonradan eklendiği anlaşılmaktadır. Kesme taş örgülü revak, dairesel formlu beş sütuna oturan dört kemerle kuzeye açılmaktadır. Sütunlar, sütun başlıkları ve kemerlerin cephe üzerinde oturtulduğu profilli konsolların bir kısmı devşirme, bir kısmı yenidir. Revakın ortadaki iki birimi sivri formlu ve ön yüzleri yivli kemerlere sahiptir. Diğerlerinin formları ise bozulmuştur. Kemerler sonradan boyanarak iki renkli taş görünümü kazandırılmıştır. Son cemaat yeri birimleri pandantif geçişli birer kubbeye örtülüdür. Kubbe kurşunla kaplanmıştır (Şekil 2) (Fotoğraf 7).

Şekil 2. Kuzey cephe rölövesi

(Sarıç Restorasyon Mimarlık'tan)

Fotoğraf 7. Son cemaat yerinin ortadaki iki birimi

Caminin kuzey cephesi, biri harime diğeri minareye geçiş sağlayan iki giriş ve ikisi altta üçü üstte olmak üzere beş pencere açıklığı ile iki dış mihraptan oluşan bir düzenlemeye sahiptir. Harim giriş açıklığı, son cemaat yerinin doğudan ikinci birimi ekseninde yer

almaktadır. Bu açıklık ile alt sıra pencereleri arasına yerleştirilen iki dış mihrap, çokgen kesitli ve mukarnas kavsaralı nişler şeklindedir. Dikdörtgen formlu ve düz atkı taşlı alt sıra pencerelerinin üzerinde sivri kemerli alınlıklar vardır. Batıdaki pencerenin alınlık kemeri yivlidir. Diğerindeki ise boyanarak iki renkli taş görünümü verilmiştir. Alınlıklar ve kemerleri, yatay dikdörtgen formlu yüzeysel çökertmeler içerisine alınmıştır (Fotoğraf 8-9). Üst sırada yer alan pencereler şebekeli açıklıklar şeklindedir. İki yandakiler sivri kemerli, ortadaki ise dairesel formludur. Cephenin batısında yer alan minare girişi Bursa kemer görünümünü kazandırılmış, yivli bir kemerle örtülüdür. Açıklık, bu kemeri takiben kırık hatlar oluşturan iç içe silmelerle çerçevelenmiştir.

Fotoğraf 8. Kuzey cephesinin batısındaki pencere

Fotoğraf 9. Kuzey cephesinin doğusundaki pencere

Harim giriş açıklığı düzgün kesme taşlı, dikdörtgen bir çerçeve içerisinde yer almaktadır. Zıvanalı geçmeli bir basık kemerle örtülen açıklık, yine kesme taşlarla örülmüş sivri formda ve ön yüzü yivli bir kemer içerisine alınmıştır. Bu iki kemer arasında ise caminin inşa kitabesi bulunmaktadır (Fotoğraf 10).

Fotoğraf 10. İnşa kitabesi

Kitabenin metni ve anlamı şöyledir (Acun, 1999, s. 190):

قد بنى پاشا محمد جامعا	حسبة الله من مال خلد
سرّه الله بفر دوس الجنان	والمقامات العلا منها خلد
قال وصاف البنا تاريخه	جامع اعلى فى شريف البلد سنة ٩٧٧

Mehmed Paşa baki olan malıyla bir cami yaptırdı. Onu Allah cennetin bahçesiyle sevindirsin ve ona makamların en yüksek ve kalıcısını bahşetsin. Onun tarihini yazan şöyle dedi: Şerefli şehrin içinde en yüksek camidir. Sene 977.

Lala Paşa Camisi, harim giriş açıklığı üzerinde yer alan inşa kitabesine göre, Mehmed Paşa tarafından 977/1569-1570 yılında yaptırılmıştır. İnşa tarihi kitabede hem rakamla hem de ebcedle verilmiştir. Aynı yıl düzenlenen vakfiyede, baninin adı Kemal oğlu Hacı Mehmed Bey şeklinde zikredilmektedir (Gökçen, 1950, s. 159-160). Lala Mehmed Paşa'nın hayatına ilişkin bilgiler çelişkilidir. Şehzade Selim Manisa'dayken defterdarlığını yaptığı, 1560-1562 yılları arasında Şehzade Murad'a lala olarak vazifelendirildiği ve son olarak da Karesi sancakbeyliği görevini sürdürürken tekaüde sevk edildiği belirtilmektedir (Gökçen, 1946, s. 206; Uluçay, 1946, s. 68-69). Başka kaynaklarda ise Saruhan Sancağı'na gönderilen Şehzade Mehmed'in maiyetinde nişancı olarak 1584 yılı başlarında Manisa'ya geldiği, 1592-1595 yılları arasında da şehzadeye lalalık yaptığı yazılıdır (Emecen, 1989, s. 37-39). III. Mehmed'in cülusundan sonra Koca Sinan Paşa'nın azledilmesiyle sadrazamlığa getirilmiş; fakat çok kısa bir süre sonra vefat etmiştir (Danişmend, 1972, s. 159-160).

Caminin harim giriş açıklığını iki kanat ve bir biniden oluşan, oldukça sade bir ahşap kapı örtmektedir. Simetrik şekilde düzenlenen kapı kanatları üzerinde, ortadakiler dikdörtgen ve diğerleri kare formlu olmak üzere üçer pano yer almaktadır. Bu panolar iç içe kare ve dikdörtgenler oluşturan yüzeysel silmelerle hareketlendirilmiştir.

Giriş açıklığından girilen kare planlı harim, pandantif geçişli bir kubbeyle örtülüdür. Beden duvarları ve kubbe kasağı üzerine açılmış pencereler harimi aydınlanmaktadır (Fotoğraf 11). Duvarlar üzerinde yer alan açıklıklar ikişer kanat ve birer biniden oluşan, ahşap pencere kanatlarıyla örtülüdür. Güney duvarının doğusundaki pencerenin kanatlarında, harim giriş açıklığını örten kapı kanatlarındakilere benzer motifler görülmektedir. Pencerelelerin haricinde harimin doğu ve batı duvarlarında birer de niş bulunmaktadır. Alt sıra pencerelerinin aralarına yerleştirilen bu nişler, dikdörtgen kesitli ve mukarnas kavsaralı unsurlardır (Fotoğraf 12).

Fotoğraf 11. Harim güney duvarı

Fotoğraf 12. Harim batı duvarı

Harimde, kuzey duvarı boyunca uzanan bir kadınlar mahfili yer almaktadır. Mahfil, önde iki ahşap desteğe ve yanlarda ise duvarlara oturtulmuştur (Fotoğraf 13). Harim batı

duvarının kuzey ucunda, altı üstlü yerleştirilmiş iki giriş açıklığı vardır. Minareye geçiş sağlayan bu açıklıklardan üsttekine, kadınlar mahfili vasıtasıyla ulaşılmaktadır.

Güney duvarını ortalayan mihrap, özgünlüğünü yitirmiş basit bir nişten ibarettir. Dairesel kesitli nişin üzerini çeyrek küre şekilli bir kavsara örtmektedir. Hem niş hem de çerçevesi fayansla kaplanmış durumdadır (Fotoğraf 14).

Fotoğraf 13. Harim kuzey duvarı

Fotoğraf 14. Mihrap

Minber mermerdendir. Geç dönem özelliği gösteren kuruluşun yan aynalıklarında birer gülbezek, süpürgeliklerinde kaş kemerli basit çöktürmeler vardır. Güneydoğu köşede yer alan ahşap vaaz kürsüsü ise yakın tarihli ve niteliksizdir (Fotoğraf 15).

Harim, kubbe ve geçiş unsurları ile üst sıra pencerelerinin çevresinde yoğunlaşan yakın tarihli kalemşerileriyle süslüdür. Kırmızı, lacivert, sarı ve beyaz renklerle yapılan bu

süslemelere, palmet ve rumi gibi bitkisel motiflerle oluşturulmuş girift kompozisyonlar hâkimdir (Fotoğraf 16).

Fotoğraf 15. Minber

Fotoğraf 16. Kubbe ve geçiş unsurlarındaki kalemişi süslemeler

3. KARŞILAŞTIRMA VE DEĞERLENDİRME

Lala Paşa Camisi, kare planlı ve kubbeye örtülü bir harim, kuzey cephesinde dört birimli bir son cemaat yeri ve harim batı duvarının kuzey ucuna inşa edilmiş bir minarenden oluşmaktadır. Anadolu-Türk mimarisinde tek kubbeli camilerin ilk örnekleri, XIII. yüzyılda Konya ve civarında inşa edilmiş bir grup Selçuklu mescidinde görülmektedir. Bu yapılar, kare planlı ve kubbeye örtülü birer harim ile dışarıya kapalı veya revaklı şekilde inşa edilen birer son cemaat yerinden oluşmaktadır. Çoğunlukla giriş cepheleri önünde düzenlenen son cemaat yerleri tonozlarla örtülüdür (Dilâver, 1971, s. 17-28; Katoğlu, 1967, s. 81-100). *Konya Beşarebey Mescidi* (1213) (Katoğlu, 1967, s. 90), *Konya Hacı Ferruh Mescidi* (1215) (Dilâver, 1971, s. 27), *Akşehir Ferruh Şah Mescidi*

(1224) (Demiralp, 1996, s. 20), *Konya Küçük Karatay Mescidi* (1248) (Katoğlu, 1967, s. 90), *Akşehir Taş Medrese Mescidi* (1250) (Demiralp, 1996, s. 57), *Konya İnce Minareli Medrese Mescidi* (1260-1265) (Dilâver, 1971, s. 28) ve *Konya Sırçalı Mescit* (XIII. yy. ikinci yarısı) (Dilâver, 1971, s. 28) tek kubbeli Selçuklu mescitlerinden bazılarıdır.

Özellikle Beylikler ve Erken Osmanlı döneminde yaygınlaşan tek kubbeli camiler, sonraki dönemlerde de sıklıkla tercih edilen bir plan tipi olmuştur. Bu yapıların XIV-XV. yüzyıllarda küçük boyutlu veya anıtsal, son cemaat yeri bulunan ve bulunmayan pek çok örneği inşa edilmiştir (Öney, 1989, s. 4). *İznik Hacı Özbek (Zeynel) Mescidi* (1333) (Ayverdi, 1966, s. 164), *Bilecik Orhan Camisi* (XIV. yy. ilk yarısı) (Ayverdi, 1966, s. 31), *Kastamonu İbni Neccar Camisi* (1353) (Bilici, 1991, şekil no. 46), *Kütahya Kurşunlu Cami* (1377-1378) (Uysal, 2006, s. 638), *Balat İlyas Bey Camisi* (1404) (Durukan, 1988, s. 29) ve *Edirne Şehabeddin Paşa Mescidi* (1436-1437) (Bayrakal, 2001, s. 32) çok sayıda örnekten sadece birkaçıdır. *Gebze Çoban Mustafa Paşa Camisi* (1523-1524) (Kuban, 2007, s. 235), *Tekirdağ Rüstem Paşa Camisi* (1553) (Tuncel, 1974, plan no. 6), *Üsküdar Çinili Cami* (1640) (Sözen ve diğerleri, 1975, s. 259), *İstanbul Nur-u Osmaniye Camisi* (1749-1755) (Kuban, 2007, s. 528) ve *İstanbul Dolmabahçe Camisi* (1852-1855) (Kuban, 2007, s. 634) ise XVI. yüzyıl ve sonrasında inşa edilmiş örneklerden bazılarıdır.

Tek kubbeli camilerin Manisa'da da XIV. yüzyıldan itibaren yaygın şekilde inşa edildiği görülmektedir. Saruhanoğulları Beyliği döneminden *Kale (Hacet) Mescidi* (XIV. yy. ilk yarısı) (Gürbıyık, 2023, s. 181), *Hacı İlyas Bey Mescidi* (1362) (Köklü, 1983, s. 36) ve *Dere (Gülgün Hatun) Mescidi* (XIV. yy. ikinci yarısı) (Acun, 1999, s. 69), Osmanlı döneminden *Hacı Yahya (İki Lüleli) Camisi* (1474) (Acun, 1999, s. 94), *İbrahim Çelebi Camisi* (1549) (Acun, 1999, s. 172), *Hüsrev Ağa Camisi* (XVI. yy. ortaları) (Acun, 1999, s. 181) ve *Turgutlu, Piyaleoğlu Mustafa Ağa (Pazar) Camisi* (1654-1655) (Çakmak, 2023, s. 177) kentteki tek kubbeli cami örneklerinden bazılarıdır.

Lala Paşa Camisi'nin kuzey cephesinde, ortadaki iki revak kemeri ve cephenin batısındaki pencerenin alınlık kemeri ile harim ve minare girişlerini örten kemerler, yüzeyleri yivli kesme taşlarla inşa edilmiştir. Cepheye hareket kazandıran bu tarz yivli kemerlerin çok örneği görülmemekle birlikte, özellikle XVI. yüzyılın ikinci yarısında İzmir ve Manisa yörelerinde yaygın bir uygulama alanı bulduğu tespit edilebilmektedir. *Foça Fatih Camisi* (1569-1570) (Çakmak, 1997, s. 49) harim giriş açıklığı, *Menemen Gazet Camisi* (1576-1577) (Tozoğlu, 2003, resim 7) giriş ve pencere açıklıkları, yine *Kınık, Sucahlı Köyü Camisi* (1585-1586) (Gürbıyık, 2020, s. 251) harim giriş açıklığı ve *Manisa Muradiye Külliyesi Çeşmesi* (1586-1602) (Uçar, 2012, s. 62-63) ana nişi, yivli kemerleriyle bu uygulamanın yöredeki örneklerini oluşturmaktadır. Bu örneklerin 1570-1580'li yıllara tekabül eden kısa bir zaman dilimine ait olması, uygulamanın aynı sanatçı grubu tarafından gerçekleştirilmiş olabileceğini akla getirmektedir.

Lala Paşa Camisi'ni ilginç kılan diğer bir uygulama ise ilk inşa evresinde kadınlar mahfili yerine, harimin kuzeybatı köşesinde müezzinler ya da belki de baninin kendisi veya şehzadeler için yapılmış olması muhtemel bir mahfil içermesidir. Mahfil, minarenin esas

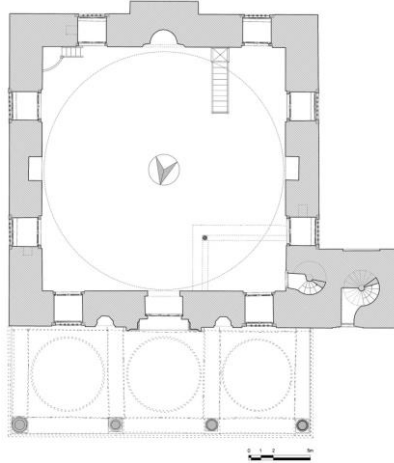
merdiven kovasıyla da bağlantılı şekilde, kendisine ait ikinci bir merdiven kovasına sahiptir. Dolayısıyla mahfile hem harimden kendisine ait merdiven kovası hem de minare girişi aracılığıyla ulaşabilmektedir. Bu uygulama, mahfilin baninin kendisi veya şehzadeler için yapılmış özel bir bölüm olma ihtimalini güçlendirmektedir. Osmanlı selatin camilerinde sultanlar için inşa edilmiş ve 'hünkâr mahfili' olarak adlandırılan mahfillere rastlanmakla birlikte, şehzade lalası tarafından yaptırılmış bir camide bu tarz bir mahfilin bulunması, farklı bir uygulama ortaya çıkarmaktadır. Mahfil yakın tarihlerde doğuya doğru uzatılarak bir kadınlar mahfiline dönüştürülmüş ve bu kesime ahşap bir merdiven eklenmiştir.

4. RESTİTÜSYON ÖNERİLERİ

Lala Paşa Camisi, 1805-1806 (Gökçen, 1950, s. 159), 1960-1961 (*Cumhuriyetin 50. Yılında Vakıflar*, 1973, s. 32) ve 1985 (Acun, 1999, s. 191) yıllarında geçirdiği çeşitli onarımlarla günümüze ulaşabilmiştir. Yapıdan gelen izler ve yapıya ilişkin çalışmalar ışığında inşa evreleri şu şekilde tanımlanabilmektedir:

Cami, **birinci restitüsyon döneminde** kare planlı ve kubbeye örtülü harim, kuzeyindeki üç birimli son cemaat yeri ve batı cephesinin kuzey ucundaki minareden oluşmaktadır (Şekil 3-4). Günümüzde harim ve minare giriş açıklıkları, son cemaat yerinin ortadaki iki birimi ve kuzey duvarının batısındaki pencere yivli kemerlere sahiptir. Özgünde son cemaat yerinin doğu birimi ile kuzey duvarının doğusundaki pencere de yivli kemerli olmalıdır. Son cemaat yeri birimlerini taşıyan sütunlardan dördü özgündür. En batıdaki konglamera sütun, revakın batıdaki birimiyle birlikte yapıya sonradan eklenmiştir. Sütun başlıklarından ise en doğudaki ile batıdan ikinci özgün, diğerleri sonradandır.

Şekil 3. Birinci restitüsyon dönemi planı

(Sarıç Restorasyon Mimarlık'tan)

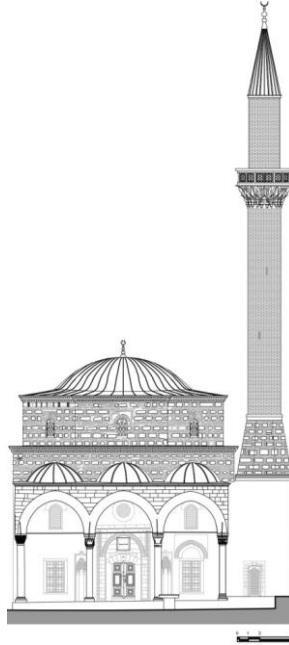
Minare, günümüzde almaşık örgülü bir kaide üzerinde yükselen, düzgün kesme taşlı pabuç ve gövde bölümlerinden oluşmaktadır. Mevcut izlerden hareketle, özgün minarenin almaşık örgülü birer kaide ve pabuç bölümü ile tuğla örgülü bir gövdeye sahip olduğu söylenebilmektedir. İkinci restitüsyon döneminde düzgün kesme taşlarla kaplı sekizgen bir form kazanan pabuç kısmının, ilk inşa evresinde yine böyle bir forma veya dönemin yaygın uygulaması olan üçgen kuşaklı bir tasarıma sahip olması da ihtimal dâhilindedir.

Yapıdan gelen izler, harim kuzey duvarı boyunca uzanan kadınlar mahfilinin özgün bir uygulama olmadığını göstermektedir. Harimin kuzeybatı köşesinde yer alan özgün mahfil, önde bir ahşap desteğe ve yanlarda ise duvarlara oturtulmuştur. Mahfil aynı zamanda minareye çıkışı sağlayan ikinci açıklığa da ulaşma imkân vermektedir.

Mihrap günümüzde özgünlüğünü yitirmiş, çerçevesinin iki yanı fayanslarla kaplanmış durumdadır. Özgün durumuna ilişkin herhangi bir veri bulunmamakla birlikte, harimin doğu ve batı duvarlarında bulunan mukarnaslı iki niş dikkate alındığında, mihrabın da özgünde mukarnaslı bir kavsarayla örtülü olabileceği akla gelmektedir.

Günümüze sadece harim giriş açıklığını ve harim güney duvarının doğusundaki pencereyi örten ahşap kanatların özgün olarak ulaşabildiği, diğer kanatların ise bunlara uygun biçimde yenilendiği anlaşılmaktadır.

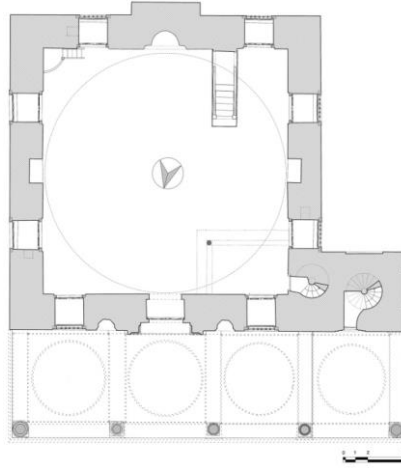
Şekil 4. Birinci restitüsyon döneminde kuzey cephesi

(Sarınc Restorasyon Mimarlık'tan)

XX. yüzyıl başlarına ait olduğu anlaşılan **ikinci restitüsyon döneminde** son cemaat yerinin batısına, minare kaidesi önüne bir birim daha eklenmiştir (Şekil 5-6). Bu birimin sütun ve sütun başlığı ile duvar üzerinde oturduğu konsol, diğer üç birimin unsurlarından oldukça farklıdır. Anadolu Türk mimarisinde son cemaat yerleri, giriş-mihrap eksenini sağlayabilmek için çoğunlukla tek sayılarda birimlerden oluşmaktadır. Sayıca az olmakla birlikte, çift sayıda birimlerden oluşan son cemaat yeri örnekleri de vardır. Fakat Lala Paşa Camisi'nde görülen uygulama özgün değildir. Minare girişini korumak amacıyla ikinci restitüsyon döneminde gerçekleştirildiği anlaşılmaktadır.

Şekil 5. İkinci restitüsyon dönemi planı

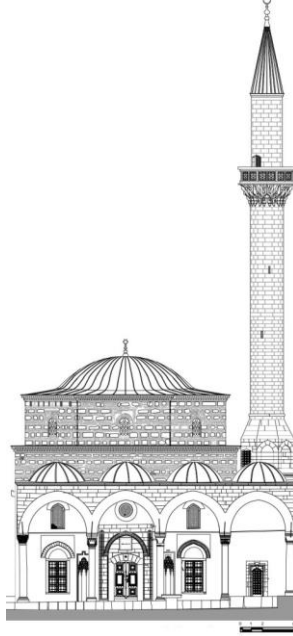
(Sarıç Restorasyon Mimarlık'tan)

Yukarıda da belirttiğimiz gibi yapıdan gelen izler, minarenin özgünde almaşık örgülü birer kaide ve pabuç bölümü ile tuğla örgülü bir gövdeye sahip olduğunu göstermektedir. İkinci restitüsyon döneminde, pabuç ve gövde bölümleri düzgün kesme taşlarla yeniden inşa edilmiştir.

Bugün caminin doğu cephesinde, ikisi kuzey ve biri güney kesimde olmak üzere, sağlam kalabilmiş üç taş konsolun bulunduğu dikkat çekmektedir. Mevcut izlerden hareketle, geçmişte cephenin orta kesiminde dört konsolun daha bulunduğu tespit edilmiştir. Kuzeyden üçüncü sırada yer alan konsol, bu kesime açılmış olan pencerenin çökertmesi içinde kalmış görünmektedir. Bu durum ise uygulamanın özgün olmadığını, muhtemelen ikinci restitüsyon döneminde bu kesime ahşap bir sundurmanın eklenmiş olabileceğini düşündürmektedir.

Harimde, oldukça sade bir kuruluş olan mermer minber ve güneydoğudaki pencerede bulunan özgün örneğe uygun şekilde yenilendikleri anlaşılan diğer pencere kanatları da bu dönemde yapıya eklenmiş olmalıdır.

Şekil 6. İkinci restitüsyon döneminde kuzey cephesi

(Sarıç Restorasyon Mimarlık'tan)

1960'lı yıllardan günümüze uzanan süreci kapsayan ve rölöveye yansıyan **yakın tarihli uygulamalar** ise şunlardır:

Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından 1960-1961 yıllarında yapılan onarımda, minare gövdesi yaklaşık yarıya kadar yıkılarak yeniden inşa edilmiştir (Acun, 1999, s. 191). Yeniden inşa edilen kısım, minare üzerindeki malzeme farklılığından da tespit edilebilir durumdadır. Şerefe altının mukarnaslı dolgusunda, ikinci restitüsyon dönemine ait parçaların kullanılmış olması mümkün görünmektedir.

1985 yılındaki onarım sırasında, son cemaat yerinin batısına sonradan eklenen birimin kubbesi tamir edilmiştir (Acun, 1999, s. 191). Avluda yer alan şadırvanın da yakın tarihli olduğu anlaşılmaktadır.

Harimde bulunan özgün mahfil, niteliksiz bir ekle kuzey duvarı boyunca doğuya doğru uzatılarak bir kadınlar mahfiline dönüştürülmüştür. Mihrap fayansla, duvar yüzeyleri ise yaklaşık 1m yüksekliğe kadar lambriyle kaplanmıştır. Harimin güneydoğu köşesinde bulunan vaaz kürsüsü, yakın zamanda cemaat tarafından yaptırılmış bir unsurdur. Harimin duvar yüzeyleri ile kubbe ve geçiş unsurlarında görülen kalemşi süslemeler de yenidir.

5. SONUÇ

Kadim bir tarihi geçmişe sahip olan Manisa, XIV. yüzyılın başlarında Türk hâkimiyetine girmesinin ardından, Saruhanoğulları Beyliği ve Osmanlı İmparatorluğu dönemlerinde de idari bir merkez olarak önemini korumaya devam etmiştir. Özellikle ‘şehzadeler sancağı’ vasfını taşıdığı dönemde yoğun imar faaliyetlerine sahne olan kentte, hanedan mensupları ve devlet görevlileri tarafından inşa ettirilmiş pek çok mimari eser bulunmaktadır. Bu eserlerden biri olan Lala Paşa Camisi, gerek mimari özellikleri gerekse de inşa evreleri itibarıyla tartışılmaya değer yapılar arasındadır.

Lala Paşa Camisi, günümüzde kare planlı ve kubbeyle örtülü bir harim, kuzey cephesinde dört birimli bir son cemaat yeri ve batı cephesinin kuzey ucuna inşa edilmiş bir minareden oluşmaktadır. Anadolu-Türk mimarisinde yaygın görülen tek kubbeli plan şemasına karşılık yivli kemer kullanımı, minare kurgusu ve mahfil tasarımı ile dikkat çeken mimari özelliklere sahiptir. Kuzey cephesinde görülen yivli kemerlerin özellikle XVI. yüzyılın ikinci yarısında, İzmir ve Manisa yörelerinde uygulama alanı bulduğu görülmektedir. Yapının diğer bir özelliği, ilk inşa evresinde harimin kuzeybatı köşesinde müezzinler ya da belki de baninin kendisi veya şehzadeler için yapılmış olması muhtemel bir mahfilinin bulunuyor oluşudur. Bu mahfil, minarenin esas merdiven kovanıyla da bağlantılı, kendisine ait ikinci bir merdiven kovanına sahiptir.

Lala Paşa Camisi, zaman içerisinde çeşitli müdahaleler görek günümüze gelebilmiştir. Yapının inşa evreleri, birinci ve ikinci restitüsyon dönemleri ile yakın tarihli uygulamalar olarak tespit edilebilmektedir. Birinci restitüsyon döneminde, son cemaat yerinin üç birimli olarak inşa edildiği, bugün kaideden yukarısı kesme taşlarla örülü olan minarenin ise almaşık örgülü bir pabuç ile tuğla örgülü bir gövdeye sahip olduğu anlaşılmaktadır. XX. yüzyılın başlarına tarihlenen ikinci restitüsyon döneminde, son cemaat yerinin batısına bir birim daha eklenmiş ve minarenin pabuç ve gövde bölümleri kesme taşlarla yeniden inşa edilmiştir. Özgün mihrabın mukarnaslı bir kavsaraya sahip olduğu söylenebilmektedir. Bugün sadece harim giriş açıklığını ve mihrabın doğusundaki pencereyi örten özgün ahşap kanatlar günümüze ulaşabilmiş, diğerleri ise yenilenmiştir. Doğu cephesinde görülen üçü sağlam durumdaki taş konsollar, ikinci restitüsyon döneminde yapının bu kesimine ahşap bir sundurmanın eklenmiş olabileceğini düşündürmektedir. Sade bir unsur olan mermer minber de bu döneme ait olmalıdır. Minare ve son cemaat yerinde yapılan basit tamiratlar, özgün mahfilin uzatılarak kadınlar mahfiline dönüştürülmesi, niteliksiz birer unsur olan şadırvan ve vaaz kürsüsünün yapıya eklenmesi ve harimin kalemişleri ile bezenmesi ise yakın tarihli uygulamalardır.

Araştırma ve Yayın Etiği Beyanı

Makalenin tüm süreçlerinde Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi'nin araştırma ve yayın etiği ilkelerine uygun olarak hareket edilmiştir.

Yazarların Makaleye Katkı Oranları

Yazarlar çalışmaya eşit oranda katkı sağlamıştır.

Çıkar Beyanı

Yazarların herhangi bir kişi ya da kuruluş ile çıkar çatışması yoktur.

KAYNAKÇA

- Acun, H. (1999). *Manisa'da Türk Devri Yapıları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Aksakal, B. (2002). *Bir Zamanlar Manisa*. Manisa: Emek Matbaası.
- Ayverdi, E. H. (1966). *İstanbul Mi'mârî Çağının Menşe'i, Osmanlı Mi'mârîsinin İlk Devri*. İstanbul: Baha Matbaası.
- Bayrakal, S. (2001). *Edirne'deki Tek Kubbeli Camiler*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Bilici, Z. K. (1991). *Kastamonu'da Türk Devri Mimarisi ve Şehir Dokusunun Gelişimi (18. Yüzyıl Sonuna Kadar)* (Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi, Ankara).
- Cumhuriyetin 50. Yılında Vakıflar (1973). Ankara: Vakıflar Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Çakmak, Ş. (1997). Foça'daki Türk Eserleri. *Geçmişten Günümüze Foça, Uluslararası Sempozyum, 23-25 Ağustos 1996, Bildiriler* (s. 47-60) içinde. Ankara: Foça Belediyesi & Ege Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi.
- Çakmak, Ş. (2023). An Evaluation on the Construction Phases of Manisa-Turgutlu, Piyaleoğlu Mustafa Ağa (Pazar) Mosque. H. Altıntaş, M. Mete ve N. Bolat Bozaslan (Ed.), *International Research and Reviews in Social, Human and Administrative Science* (s. 175-194) içinde. Ankara: Serüven Yayımevi.
- Danişmend, İ. H. (1972). *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi III*. İstanbul: Türkiye Yayımevi.
- Demiralp, Y. (1996). *Akşehir ve Köylerindeki Türk Anıtları*. Ankara: T.C. Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Dilâver, S. (1971). Anadolu'daki Tek Kubbeli Selçuklu Mescitlerinin Mimarlık Tarihi Yönünden Önemi. *Sanat Tarihi Yıllığı*, IV, 17-28.
- Durukan, A. (1988). *Balat, İlyas Bey Camii*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Emecen, F. M. (1989). *XVI. Asırda Manisa Kazâsı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Emecen, F. (2003). Manisa. *TDV İslâm Ansiklopedisi*, 27, 577-583.
- Gökçen, İ. (1946). *Manisa Tarihinde Vakıflar ve Hayırlar I*. İstanbul: Manisa Halkevi Yayınları.
- Gökçen, İ. (1950). *Manisa Tarihinde Vakıflar ve Hayırlar II*. İstanbul: Manisa Halkevi Yayınları.
- Gürbıyık, C. (2020). Batı Anadolu'da Ahşap Destekli Bir Cami Örneği: İzmir-Kınık Sucahlı Köyü Camii. Ş. Çakmak, E. Daş, B. Ersoy, S. Gök İpekçiöğlü, İ. Kuyulu Ersoy ve H. Uçar (Ed.), *Yekta Demiralp Anısına Sanat Tarihi Yazıları* (s. 243-253) içinde. İstanbul: Ege Yayınları.
- Gürbıyık, C. (2023). Manisa Kale (Fetih) Mescidi Hakkında. C. Ünal, Z. Çakmakçı ve C. Gürbıyık (Ed.), *Manisa Müzesi Yıllığı 2023* (s. 171-187) içinde. Manisa: Manisa Celal Bayar Üniversitesi Yayınları.
- Katoğlu, M. (1967). 13. Yüzyıl Konyasında Bir Cami Grubunun Plân Tipi ve 'Son Cemaat Yeri'. *Türk Etnografya Dergisi*, IX, 81-100.
- Köklü, N. (1983). Saruhanlılar Devrinde Manisa (I). *Manisa*, Nisan 1983, 22-40.
- Kuban, D. (2007). *Osmanlı Mimarisi*. İstanbul: YEM Yayın.
- Öney, G. (1989). *Beylikler Devri Sanatı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sözen, M. ve diğerleri (1975). *Türk Mimarîsinin Gelişimi ve Mimar Sinan*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Tozoğlu, T. (2003). *Menemen ve Köyleri'ndeki Türk Eserleri* (Yüksek Lisans Tezi, Ege Üniversitesi, İzmir).
- Tuncel, M. (1974). *Babaeski, Kırklareli ve Tekirdağ Camileri*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.
- Uçar, H. (2012). *Sipil'den Manisa'ya Ab-ı Hayat Manisa Çeşmeleri*. Manisa: Manisa Belediyesi Kültür Yayınları.
- Uluçay, M. Ç. (1946). *Manisa Ünlüleri*. Manisa: Lise Matbaası.
- Uluçay, Ç. ve Gökçen, İ. (1939). *Manisa Tarihi*. İstanbul: Manisa Halkevi Yayınları.
- Uysal, A. O. (2006). *Germiyanogulları Beyliğinin Mimari Eserleri*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.
- Uzunçarşılı, İ. H. (1984). *Osmanlı Devletinin Saray Teşkilâtı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Witteck, P. (1944). *Menteşe Beyliği* (O. Ş. Gökyay, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.